

Het Oranjekoningschap

Een uniek fenomeen

De troonswisseling confronteert ons weer eens met de – qua staatsvorm – uitgesproken tegendraadse traditie van Nederland. Toen bijna alle landen monarchieën waren, was ons land een republiek. Nu bijna alle landen republieken zijn, is Nederland een koninkrijk. Kennelijk tot veler tevredenheid, want dit jaar vieren we dat Nederland twee eeuwen geleden een monarchie werd. Toch gaat het hierbij niet zozeer om een principiële koningsgezindheid. Het Oranjekoningschap is vóór alles het resultaat van de Nederlandse geschiedenis. Om dit koningschap te begrijpen zullen we dan ook terug moeten gaan naar de ontstaansgeschiedenis van Nederland.

Dr. C. Huijsen*

Verhalen gebaseerd op een gedeeld verleden kunnen ook in een moderne democratie een bron van inspiratie zijn. Ze maken deel uit van het geestelijk erfgoed. Het is bekend dat de Amerikanen en de Fransen daarbij graag verwijzen naar hun revoluties. Nederland beschikt echter met zijn ontstaansgeschiedenis over minstens zo'n spectaculair en inspirerend verhaal. Het 'verhaal van Oranje' is een herinnering van de Nederlanders aan de Opstand die hun voorouders, als vrijheidsstrijd, onder leiding van Oranje tegen Spanje in de zestiende eeuw begonnen, tachtig jaar volhielden en | die eindigde met de vestiging van een vrije Republiek.

Het 'verhaal van Oranje'

Met zijn inzet voor vrijheid en verdraagzaamheid was Willem van Oranje (1533-1584) zijn tijd ver vooruit. Hetzelfde geldt voor de stelling in het *Plakkaat van Verlatinghe*, in 1581 door de Staten-Generaal opgesteld, dat de vorst de dienaar is van zijn onderdanen en niet omgekeerd.

Hier werd al de essentie van het moderne politieke denken geformuleerd, tweehonderd jaar voor de Amerikaanse en Franse revoluties.

Prins Willem van Oranje, ook wel bekend als 'Vader des Vaderlands' (1533-1584)

FOTO NIMH

* Coos Huijsen is historicus. Eerder verscheen van zijn hand *Nederland en het verhaal van Oranje* (Balans 2012).

De Opstand schokte tijdgenoten. Het gedachtegoed dat er aan ten grondslag lag zou ook later velen inspireren zoals Thomas Jefferson bij het opstellen van de Amerikaanse grondwet. De strijd die eruit voortvloeide, stimuleerde Friedrich Schiller in 1788 tot het schrijven van *Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung*. Volgens Schiller werd door de Opstand de zestiende eeuw, de 'stralendste eeuw van de wereld.'

De Franse wetenschapper Ernest Renan omschreef in 1882 in zijn beroemde rede over de natie de Nederlandse Opstand expliciet als een 'daad van heldhaftige vastberadenheid'. De relatie van Nederland met het Huis van Oranje, die er uit voortkwam, kwalificeerde hij enigszins euforisch als een 'innig huwelijk'. Niet zo merkwaardig dus dat het 'verhaal van Oranje' voor de Nederlanders iets mythisch kreeg. Opvallend daarbij is dat de Oranjes van oudsher bijzonder populair waren onder 'het gewone volk'; op kritieke momenten koos de 'straat' vóór Oranje.

Oranje, de Republiek en het democratisch voorspel in Europa

De Opstand mondde uit in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795). Oranjeprinsen vervulden er als stadhouders deels een vorstelijke rol, maar bleven toch altijd dienaren van de staten van de gewesten. Hun vorstelijke status kreeg extra allure doordat zij fungeerden als krijgshelden in de strijd tegen Spanje.

Zo was Maurits (1567-1625) een bevelhebber van internationaal aanzien, die ingrijpende legerhervormingen doorvoerde en ook wetenschappers inschakelde zoals de wiskundige Simon Stevin. Zijn halfbroer en opvolger Frederik Hendrik (1584-1647) verwierf als militair eveneens een internationale reputatie. Hij had als bijnaam 'de Stedendwinger'. Pas bij deze stadhouder en zijn echtgenote Amalia was er sprake van een stadhouderlijk hof. Hiervan ging wel invloed uit, maar het was ook weer niet zo dat deze hofcultuur een stempel drukte op het culturele en politieke leven in de Republiek, zoals het hof van Lodewijk XIV dat deed in Frankrijk.

De 'Unie van Utrecht', het verdrag uit 1579 dat de constitutionele basis vormde van de Republiek, bood weinig samenhang. Allerlei gewestelijke en stedelijke belangen lagen er aan ten grondslag, maar ook de principiële overtuiging dat de macht van de overheid in de wet haar begrenzing vond. In alle betrekkelijkheid overigens, was de vrijheid voor wetenschap en drukpers in de Republiek wat groter, de verdraagzaamheid wat ruimer en waren de maatschappelijke tegenstellingen wat geringer dan elders ter wereld.

De relatief grotere vrijheid was ook van invloed op de rest van Europa, waar de monarchen absolute macht nastreefden. Zo fungeerde de Republiek als thuishaven voor kritische geesten als Descartes en Spinoza. Voorts konden publicaties die in andere landen verboden waren, in Amsterdam worden gedrukt en van daaruit worden verspreid; in Frankrijk sprak men van 'Hollandse boeken'.

Zeker zo belangrijk in de Republiek was de ruimte voor een publiek debat. De Britse historicus Jonathan Israel wijst erop dat hierdoor aan het eind van de zeventiende eeuw moderne ideeën vanuit Nederland het Europese denken over de democratie, individuele vrijheid en gelijkheid konden beïnvloeden.

Ook Willem III (1672-1702) speelde een succesvolle rol bij de bestrijding van het absolutisme. Door bondgenootschappen te organiseren, wist hij het streven van Lodewijk XIV naar hegeemonie in Europa te blokkeren. In 1688 verjoeg Willem III via een gecombineerde vloot- en legeroperatie zijn schoonvader Koning Jacobus II van Engeland. Naast stadhouder in de Republiek werd hij Koning van Engeland. Door de 'omvang, vermetelheid en koene ambitie' zou deze maritieme en militaire actie de verbeelding in Europa nog vele jaren prikkelen.

Volgens de Britse historicus Lisa Jardine werd deze succesvolle Nederlandse invasie in de Engelse geschiedschrijving meestal verdoezeld. Met de ondertekening van de *Bill of Rights* leverde Willem III vervolgens een onmisbare bijdrage bij de vestiging van het parlementaire

stelsel in Engeland, de *Glorious Revolution*. Zonder overdrijving kunnen we dan ook stellen dat de Republiek en de Oranjedynastie, beide, een vroege en cruciale rol hebben gespeeld bij de bestrijding van het absolutisme en de bevordering van verlichte ideeën in Europa.

Patriotten versus Oranjegezinden

Scherpe verschillen, maar ook principiële overeenkomsten

Doordat de aanbidding van de soevereiniteit aan buitenlandse vorsten in de jaren 1580 op niets was uitgelopen, was de republikeinse staatsvorm de opstandige gewesten aanvaankelijk overkomen. Maar geleidelijk ontwikkelde zich hier een zelfbewustzijn waarin deze staatsvorm verweven raakte met liefde voor de vrijheid.

Prins Maurits (1567-1625) had als veldheer en militair hervormer internationaal aanzien

Later veroorzaakten de Bestandstwisten (1609-1621) met de strijd tussen Maurits en Van Oldenbarnevelt en het conflict tussen Willem II en Amsterdam scherpe anti-orangistische reacties in kringen van regenten. Hierdoor ontstond er in de zeventiende eeuw, na de dood van Willem II (1650), een meer principiële discussie over de rol van de stadhouder. De 'staatse' regentenpartij vond dat de 'ware vrijheid' alleen was gewaarborgd in een republiek zonder stadhouder. De Oranjegezinden zagen de Oranjestadhouders juist als de onmisbare verdedigers van de Republiek en van de eenheid van de Unie. Oranjeliefde en een republikeinse gezindheid, deze 'Nederlandse paradox', bepaalden in hoge mate de geschiedenis van de Republiek.

De staatsgezinden dwongen tweemaal een stadhouderloos tijdperk af. Beide keren, in 1672 en 1747, kwam hieraan een einde doordat onder buitenlandse dreiging volksbewegingen ontstonden, die leidden tot herstel van de Oranjes. In het noorden heeft de Nassause zijtak zich echter onafgebroken tot de Franse Revolutie weten te handhaven. Na de dood van stadhouder-koning Willem III viel de titel van Prins van Oranje toe aan deze Friese Nassaus.

Dankzij de genoemde volksbeweging, werd Willem IV in 1747 erfstadhouder van alle gewesten. Desondanks bleven de stadhouders dienaren van de Staten der gewesten; daar lag uiteindelijk de soevereiniteit. Toen in de tweede helft van de achttiende eeuw de roep om democratische hervormingen klonk, hadden de laatste twee stadhouders hier geen oren naar. Evenmin wilden ze de republikeinse constitutie hervormen. *Men moet de oude Paelen niet versetten*, aldus Willem V.

Niet onbegrijpelijk krijgen in de geschiedschrijving van de Republiek de tegenstellingen gewoonlijk meer aandacht dan de overeenkomsten. Toch zijn die overeenkomsten wel zo relevant. Dit gold zelfs in de achttiende eeuw, toen patriotten en prinsgezinden elkaar uiterst fel bestreden.

Een overeenkomst was bijvoorbeeld dat beide groeperingen deel hadden aan het heersende republikeins-burgerlijke klimaat en beide voorstanders waren van een vrije Republiek.

Alleen zagen de orangisten graag een Oranje als eminent hoofd van de uitvoerende macht en was hun visie op de Republiek vooral traditionalistisch. Er waren patriotse publicisten die met verve ideeën over democratie en gelijkheid verkondigden, maar nog wel enige ruimte zagen voor een stadhouder binnen een Nederlandse constitutie.

Omgekeerd deed zich in de laatste decennia van de achttiende eeuw een categorie van 'reformistische' orangisten gelden, die op grond van de historische ontwikkeling van Nederland het Oranjehuis een leidinggevende positie toedacht, maar tevens open stond voor moderne staatkundige theorieën, zoals de scheiding van machten en de vrijheid van meningsuiting.

Vijandige verhoudingen in de laatste fase

In de laatste fase van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden waren de verhoudingen ronduit vijandig en Oranje werd uiteindelijk verjaagd. Maar de consensusbereidheid, die de periode na het vertrek van de Fransen kenmerkt, was dus in aanleg in Nederland al voor de Franse tijd gegeven.

Oranje als kleur van de nieuwe nationale consensus

Na de Franse tijd waren de Nederlanders bereid tot verzoening. De tegenwoordig wel gehoorde stelling dat de Oranjemonarchie de Nederlanders door de Europese mogendheden zou zijn opgelegd in 1813 klopt dan ook niet. Met de aanhef van de proclamatie *Oranje boven! Holland is vrij* sloot het Driemanschap, bestaande uit Van der Duyn van Maasdam, Van Hogendorp en Van Limburg Stirum, bewust aan bij de Oranje-traditie. Al in maart 1812 had de 'straat' bij ongeregelde heden – in onder meer Den Haag en later in Amsterdam – weer om Oranje geroepen.

Onder de notabelen waren het niet alleen vroegere Oranjegezinde regenten die voor de

terugkeer van Oranje waren, maar ook oud-patriotten, zoals Falck en Van der Palm, hadden al voor het vertrek van de Fransen laten blijken dat ze bereid waren Oranje als vorst te aanvaarden. Met Lodewijk Napoleon – de niet-onsympathieke broer van Napoleon – als koning van Holland, hadden de Nederlanders al wat aan het koningschap kunnen wennen. Oranje werd uit ballingschap teruggeroepen.

De eerste Oranjekoning Willem I, zoon van de laatste stadhouder, was een pragmaticus, die zijn soevereiniteit eerder zag als resultaat van een historisch proces dan dat hij het zou willen baseren op enig goddelijk recht. Gelet op de republikeinse voorgeschiedenis van Nederland is het begrijpelijk dat de soevereiniteit hem niet onbeperkt werd aangeboden, maar onder 'waarborging ener wijze constitutie'. Een 'schets voor een grondwet' had Van Hogendorp al klaar liggen.

De constitutionele monarchie lag voor Van Hogendorp in de lijn van de 'anti-aristocratische', zo men wil orangistisch-democratische geest die met het stadhouderschap werd verbonden. Willem I voerde een op verzoening gerichte politiek. Hij wist de vroegere patriotten aan zich te binden door ze in overheidsfuncties te benoemen of soms in de adelstand te verheffen. Belangrijk hierbij was ook dat de voornaamste hervormingen werden overgenomen, zoals de eenheidsstaat, de gelijkheid voor de wet en de scheiding van kerk en staat, inclusief de Franse rationele bestuurs-systematiek.

Het was een geslaagde integratie van traditie en moderniteit. Het Oranjekoningschap richtte zich niet op kerk en adel, zoals de andere Europese vorsten van de restauratie, maar op de natie. Oranje kreeg nu ook te maken met alles wat bij de nieuwe koninklijke status hoorde zoals kroon, koningsmantel, troon en inhuldiging. Maar wel in alle eenvoud: de kroon die Willem I liet maken, was van verguld koper met namaak-edelstenen. Passend bij de republikeinse voorgeschiedenis ontstond er een sober – er wordt wel gezegd republikeins – koningschap, waarin Oranjeliefde en de nieuwe

consensus opgingen. Oranje was de nationale kleur geworden.

Drie koningen

Volgens de Engelsman Walter Bagehot (negentiende eeuw) is de monarchie een instituut dat tot de verbeelding van de massa spreekt. De persoonlijkheden van de Oranjevorsten versterkten dit nog eens. Willem I was energiek, Willem II een kleurrijke krijgsheld en Willem III een kloeke vaderfiguur. De opkomende burgerij zag godsvrucht, huiselijkheid, deugdzaamheid en werkelijkheidszin als vaderlandse deugden, bezongen door dichters als Helmers en Tollens.

Op dit terrein gooiden de Oranjekoningen minder hoge ogen. Zij bleven nog wat hangen in de frivole adellijke levensstijl van ervoor.

Koning Willem II was populair bij de troepen

Dit deed echter geen afbreuk aan de waardering voor hen bij de man in de straat.

Willem I: koopman-koning

Omdat de grondlegger van ons nationale koningschap, Willem I (1813-1840), nog over zeer reële macht beschikte, kon hij nog een persoonlijk stempel op de politiek drukken. Hij bevorderde handel en industrie, liet het wegennet verbeteren en uitbreiden, en spoorwegen aanleggen. Deze nationale welvaartsbeleid leverde hem de bijnaam op van 'koopman-koning'. Willem I toonde grote inzet, maar verloor zich herhaaldelijk in details.

Op het Congres van Wenen (1815) werd zijn koningschap erkend en werd hij groothertog van Luxemburg en hertog van Limburg; tevens werden de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden samengevoegd. Hoewel de koning zijn best deed de eenheid van zijn nieuwe rijk te bevorderen, waren de twee delen te veel uit elkaar gegroeid. In 1830 scheidden de Belgen zich af, hoewel Willem I hieraan pas in 1839 wilde toegeven.

De Noordelijke Nederlanders waren aanvankelijk op de hand van hun koning, maar dit hardnekkige en prijzige volhouden deed de kritiek op hem ook in het Noorden toenemen. Op 7 oktober 1840, de dag van zijn aftreden, werkte Willem I voor het middaguur nog 143 stukken door, die hij van zijn handtekening voorzag. Na zijn abdicatie vestigde hij zich in Berlijn als graaf van Nassau. Hij zou er drie jaar later overlijden.

Willem II: non-conformistisch

Zijn zoon Koning Willem II had, zoals vaker voorkwam bij de Oranjevorsten, een moeizame verhouding met zijn vader. Zijn jeugd had hij grotendeels doorgebracht in Engeland en Pruisen. Bij terugkomst in Nederland, beheerste hij het Nederlands nauwelijks. Hij had zijn sporen verdiend als *aide de camp* van Wellington, de bevelhebber van de Engelse troepen op het Iberisch schiereiland.

Willem was populair bij de troepen en ook Wellington was bijzonder op hem gesteld.

Maar het onstuimige, grillige en lichtzinnige karakter van de prins en zijn gevoeligheid voor gevlij, bracht de bevelhebber tot de sceptische uitspraak: *Too much is not too be expected from him*. Toch zou hij zich in 1815 bij de definitieve afrekening met Napoleon onderscheiden als held van Quatre Bras en Waterloo. Hier raakte hij ook gewond. Napoleon zou in zijn memoires de prins complimenteren met diens strategisch inzicht.

In elk geval had Nederland weer een Oranje-held'. Aan dit 'troetelkind van de natie' werden tal van schilderijen en gedichten gewijd. 'Slender Billy', zo luidde de bijnaam van deze opvallend slanke jonge man, stortte zich met overgave in het internationale societyleven. Na een mislukte verloving met de Engelse kroonprinses Charlotte – mogelijk te wijten aan zijn grote liefde voor champagne – trouwde prins Willem in 1816 met de Russische grootvorstin Anna Paulowna. Met de Tiendaagse Veldtocht tegen de opstandige Belgen, in 1831, wist hij zijn militaire roem nog eens te bevestigen.

Willem II (1840-1849) was een weinig conformistisch personage die zich ten zuiden van de grote rivieren beter thuis voelde dan in het stijvere noorden. Hij verbleef dan ook graag in Tilburg, waar hij een paleis liet bouwen. Zijn gevoel voor theater was weinig Nederlands. Op Prinsjesdag reed hij in grootuniform omstuwd door cavalerieofficieren te paard naar de Ridderzaal.

Dit was overigens niet zo merkwaardig. Er bestond van oudsher een bijzondere band tussen vorsten en hun krijgsmacht. De Nederlandse Grondwet van 1815 gaf de koning de oppermacht over leger en vloot. Bij de opbouw van de krijgsmacht had Koning Willem I een belangrijke rol gespeeld en hij had hierbij zijn zoons, Willem en Frederik, betrokken. Voor het voorbereiden en uitvoeren van militaire acties had Willem I al de Generale Staf opgericht, die aanvankelijk meer tot de vorstelijke entourage dan tot het leger behoorde. Hierdoor moest echter voor militaire acties, zoals in 1814-1815 en in 1830-1839, voor de leiding te velde weer een aparte staf worden gecreëerd.

Na de Belgische opstand dwong de financiële toestand tot verkleining van de Generale Staf. Deze werd nu professioneel zodat hierin geen plaats meer was voor de prinsen en hun adjudanten. Om hen toch ergens onder te brengen had Koning Willem II de Grote Staf opgericht, die vooral aan het hof verbleef. Behalve dat Willem II zich in zijn tijd als kroonprins militair had bewezen, besefte hij dat de aanwezigheid van officieren in zijn omgeving zijn koningschap extra allure kon geven.

In 1818 schreef de toenmalige Prins van Oranje, de latere Willem II, een opstel: *Essai sur le siècle dans lequel je vis*. Hij stelt hierin dat de vorsten er voortaan beter aan deden om rekening te houden met de ideeën die onder het volk leven omdat de behoefte aan grotere vrijheid niet langer kon worden genegeerd. Later, in de dagelijkse praktijk van zijn regering, toonde hij zich soepeler dan zijn vader. Maar, verontrust over de ongewisse doorwerking van de Franse Revolutie, voerde hij vervolgens een conservatiever beleid. Totdat in Parijs, in 1848, de Februari-revolutie uitbrak, die elders in Europa navolging vond. Naar eigen zeggen werd Willem II in vierentwintig uur van conservatief, liberaal. Zodat hij weer terug was bij de opvattingen uit zijn jeugd. De liberaal Thorbecke kreeg opdracht voor een grondwetswijziging.

Sinds 1848 is de essentie van de Grondwet: *De Koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk*. Dit komt er op neer dat niet de koning, maar de ministers sindsdien het politieke beleid bepalen en hiervoor verantwoording afleggen aan het parlement. Op grond van deze grondwetswijziging en de constitutionele conventies die eruit voortvloeiden, heeft de koning zijn macht moeten opgeven en behield hij hooguit invloed. Kortom, de monarchale periode, waarin de vorst de politiek domineerde, een ongekend intermezzo in de Nederlandse politieke cultuur, heeft slechts geduurd van 1813 tot 1848.

Koning Willem II blijft een geval apart om te beoordelen. Hij was de laatste Oranje die militair

een heldenrol speelde. Hij was een onstuimige en grillige persoonlijkheid, die te toegankelijk was voor vleiers en avonturiers. Maar hij was wel iemand die op het cruciale moment een constitutionele doorbraak mogelijk maakte. Van de waardering die de ‘bekering’ van de koning alom ondervond, kon hij slechts een jaar genieten; zijn plotselinge dood, in 1849, overviel de natie. Zijn nalatenschap getuigde van zijn grote liefde voor de kunsten. Hij had veel kunst verzameld, graag toneelvoorstellingen en muziekuitvoeringen bezocht, en zijn belangstelling voor architectuur had geleid tot een aantal bouwprojecten.

Koning Willem III: lichtgeraakt en onbehouwen

Willem III (1849-1890) erfde een populair koningschap zodat zijn inhuldiging en zijn eerste publieke optreden veel enthousiasme teweegbrachten. Ingewijden wisten echter dat de nieuwe Koning als Prins van Oranje, in 1848, mordicus tegen de grondwetswijziging was geweest. Deze weerzin was zodanig dat hij zelfs had willen afzien van zijn rechten op de troon ten gunste van zijn achtjarige zoontje Willem. Uiteindelijk had hij zich laten ompraten door zijn moeder Anna Paulowna en enkele ministers. Maar de frustratie bleef.

Daarbij kwam dat Willem III voor een constitutioneel vorst karakterologisch niet ideaal was toegerust. Hij was onstuimig, lichtgeraakt en kon ronduit onbehouwen reageren. Zijn hofomgeving, verwijzend naar zijn manische grootvader tsaar Paul I, zei dan: *Il y a du Paul dedans*. Toch kon de koning al weer gauw spijt betuigen en was hij ontvankelijk voor hartelijkheid en sympathie. Willem III was een grote man met een zware stem – een niet onverdienstelijk bariton – die zich onder het gewone volk gemakkelijker bewoog en blijk kon geven van een zekere bonhomie.

De eerdergenoemde Walter Bagehot vond één van de aantrekkelijkheden van het koningschap dat het ging om ‘een familie op de troon’ Hier scoorde Willem III nu juist uitzonderlijk laag. Zijn eerste huwelijk met Sophie van Württemberg was ronduit rampzalig en eindigde in een scheiding van tafel en bed. Ook de relatie

met zijn zoons Willem en Alexander was slecht. Koningin Sophie was een intellectuele en internationaal georiënteerde vrouw, met een vriendenkring van beroemde kunstenaars en intellectuelen, die het contact zeer waardeerden, terwijl de koning meer het type was van een militair en landedelman.

In 1848 was het duidelijk dat het koningschap fundamenteel aan macht had ingeboet, maar hoe dit definitief zou uitkristalliseren was nog niet helder. Niet onbelangrijk was dat het de koning aan politieke *feeling* ontbrak om tegenspel te leveren. Hij trachtte nog wel meer zeggenschap te claimen over de departementen van Oorlog, Marine en Buitenlandse Zaken. Maar hij moest ervaren dat ook hier de ministeriële verantwoordelijkheid gold.

Ondanks dat zijn handtekening nodig bleef bij benoemingen en promoties, en de militairen de eed van trouw aan hem aflegden, was zijn militaire oppergezag vooral van symbolische betekenis. Hoewel hij dit als pijnlijk heeft ervaren, bleef hij graag het generaalsuniform dragen.

Omdat de scheiding tussen de top van de krijgsmacht en de militairen aan het hof definitief doorzette, werd in 1849 de formele instelling van het Militaire Huis van de Koning een feit met de integratie van de adjudanten van de koning en van de prinsen. In 1882 bestond het Militaire Huis uit zijn chef, eventueel een eerste adjudant/sous-chef en een aantal dienstdoende adjudanten, ordonnansofficieren, ordonnansonderofficieren, adjudanten-generaal, adjudanten in buitengewone dienst; alsook de gouverneur en de onder-gouverneur van de Prins van Oranje belast met zijn opvoeding hadden er eerder toebehoord. Jeoffrey van Woensel wijst er in *Militairen aan het hof* op dat de leden van het Militaire Huis met hun fraaie uniformen en nestels het meest zichtbare element waren van het koningshuis, vooral ook omdat ze de koning in het land regelmatig vertegenwoordigden.

Het Nederlandse koningschap in de tweede helft van de negentiende eeuw moet voor

FOTO NIMH

Koningin Wilhelmina was een dominante persoonlijkheid. Uiteindelijk werd ze niet afgerekend op haar tekortkomingen maar op haar inspirerend leiderschap

Koning Willem III een uiterst frustrerend ambt zijn geweest. Er waren wel conservatieven die lippendienst bewezen aan eerbied voor het koninklijk gezag, maar dit was geen krachtige stroming. Gelet op zijn karakter hielden ze deze koning bovendien liever op afstand.

Hetzelfde gold voor de orthodoxe protestanten en katholieken die de laatste decennia van de negentiende eeuw politiek in opkomst waren. Hun verdediging van een koningschap bij de 'gratie Gods' leek een bezweringsformule van de volkssoevereiniteit. Omdat deze opvatting was beïnvloed door restauratieve buitenlandse denkers, werd wel gezegd dat hiermee een vreemde hypotheek was gelegd op het Oranje-koningschap, dat immers zijn oorsprong vond in een vrijheidsstrijd.

Het prestige van het koningschap was onder Willem III teruggelopen. De verschijning in socialistische kring van een anoniem schot-schrift als *Uit het leven van koning Gorilla* illustreert dit. Toch bleek het koningshuis in tijden van internationale spanningen, bijvoorbeeld

in de jaren 1849, 1863, 1866 en 1870, het middelpunt van nationale afhankelijkheid. Ook werden de zeventigste verjaardag van de koning in 1887 en zijn regeringsjubileum in 1889 enthousiast gevierd.

De Oranjemythe was kennelijk bestand tegen een knorrige koning met een onstuimig verleden. Het verklaart de observatie van generaal-majoor A.W.P. Weitzel (minister van Oorlog tijdens Willem III), die zeer kritisch was over de koning: *Men kan in Nederland veel zeggen van Jezus Christus, van den Heilige Geest, zelfs van de goede God, zonder dat iemand u het ernstig kwalijk neemt, maar het Huis van Oranje staat enige sporten hoger in de openbare mening.*

Koningin Wilhelmina: de incarnatie van een verhaal

Na het overlijden van Willem III in 1890 werd zijn tweede echtgenote Emma regentes (1890-1898) voor hun tienjarige dochtertje Wilhelmina. Bij haar geboorte had het *Leidsch Dagblad* (7-9-1880) als kop: "t Is maar een

meisje' Koningin Emma, afkomstig uit het kleine Duitse vorstendom Waldeck-Pyrmont zorgde er daarom voor dat haar dochter uitstekend op haar toekomstige taak werd voorbereid. Behalve dat Emma de betekenis onderkende van de historische band tussen Nederland en Oranje benadrukte ze de koninklijke waardigheid.

Daarnaast is haar regentschap belangrijk geweest omdat zij de tijdgeest scherp aanvoelde: zij koos voor een constitutioneel correcte invulling van het koningschap met een duidelijk nationale oriëntatie. Ze voedde Wilhelmina in deze geest op, en trok met haar het land door om de band tussen Oranje en de natie te versterken.

De opvoeding in vaderlandsliefde beperkte zich niet tot de vaderlandse geschiedenis. Emma woonde met Wilhelmina ook de met veel ceremonieel omringde uitreiking van het vaandel aan de regimenten bij. Ze wees haar dochter op zaken waarop Nederland trots op kon zijn, liet haar lezen over de prestaties van het Nederlands-Indische leger en stuurde met haar samen afscheidstelegrammen aan de vertrekkende militairen.

De inhuldiging van de achttienjarige Wilhelmina tot koningin op 6 september 1898 vond plaats in een euforische nationalistische sfeer, waarvan Oranje, behalve voor de socialisten, de vanzelfsprekende exponent was. De bevolking uit de Amsterdamse volksbuurt de Jordaan schonk haar de Gouden Koets.

Koningin Wilhelmina (1898-1948) was een dominante persoonlijkheid die niet aan zichzelf of aan haar historische opdracht als Oranje twijfelde. Qua karakter en opvattingen moet de ministeriële verantwoordelijkheid een zeer ongemakkelijk keurslijf voor haar zijn geweest. Haar belangstelling ging uit naar de buitenlandse politiek en de landsverdediging. Dit laatste thema was een terugkerende bron van zorg voor Wilhelmina.

Door haar grillige karakter kon ze het ene moment stralend en het volgende ronduitbruuskerend reageren, ook naar haar ministers.

Haar commentaar: *Ik ben net als mijn vader soms wat ruw in de mond.* Uit haar huwelijk met de Duitse hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin werd in 1909 Juliana geboren. De Oranjedynastie werd voortgezet door de boreling de familienaam van de moeder te geven. Het onderstreept nog eens dat vooral de band van de Nederlanders met het Oranjehuis de basis vormt van het Nederlandse koningschap, en minder de monarchie als instituut.

Van de vele gebeurtenissen uit de vijftig jaar dat Koningin Wilhelmina regeerde, was de Tweede Wereldoorlog de meest ingrijpende. Toen bleek de enorme impact van de Oranjemythe of van het 'verhaal van Oranje', vooral hoezeer Wilhelmina en de Nederlanders zich hier toen door lieten inspireren. Behalve dat Oranje het anti-totalitaire symbool was van 'vrijheid, verdraagzaamheid en eenheid in verscheidenheid', werd er veelvuldig verwezen naar Nederlanders tijdens de Tachtigjarige Oorlog, die in barre omstandigheden hadden volgehouden tegen een hardvochtige onderdrukker.

Zo leek de Tweede Wereldoorlog de reprise van de Tachtigjarige Oorlog. Vanuit deze visie sprak Koningin Wilhelmina haar volk ter bemoediging toe via Radio Oranje. Als de koningin had gesproken, stond er de volgende morgen op de muren en begroetten de Nederlanders elkaar met 'OZO': Oranje Zal Overwinnen. Verzetsgroepen en verzetsbladen hadden namen als Geuzen, Oranjekrant, Oranjebulletin en de Engelandvaarders ontmoetten elkaar in Londen in de Oranjehaven.

Dat ze als vrouw zelf niet actief aan de strijd deelnam, viel Wilhelmina soms zwaar. Tegen haar secretaris Thijs Booy zei zij eens: *U moet bij veel dingen bedenken, dat ik tenslotte een militair ben.* Waar mogelijk liet ze prins Bernhard een militaire rol vervullen, ook als dit spanningen opleverde met haar ministers, zoals vaker gebeurde. Uiteindelijk werd Koningin Wilhelmina niet afgerekend op haar tekortkomingen maar op haar inspirerend leiderschap. De terugkomst in 1945 van deze 'Willem van Oranje in mantelpak' zoals ze wel werd genoemd, was een triomf. De oorlog was Oranjes *finest hour*.

FOTO NIMH

De Koninklijke Militaire Kapel bij de inhuldiging in 1948

Koningin Juliana en Prins Bernhard

Koningin Juliana (1948-1980) erfde een onomstreden koningschap. Het Oranjepatriottisme was de *civil religion* van de Nederlandse natie. Juliana was een volstrekt andere persoon dan haar moeder; minder op het ambt en meer op haar medemens gericht. Kenmerkend voor haar is de retorische vraag uit haar inhuldigingstoespraak: *Wie ben ik dat ik dit doen mag?* De vele veranderingen waarmee Nederland gedurende haar regering te maken kreeg, trad Koningin Juliana onbevungen tegemoet, inclusief dekolonisatie en democratisering.

Op 30 april, Koninginnedag, waren duizenden Nederlanders op paleis Soestdijk welkom, op

Kerst schonk de koningin er zelf chocola en de prinsesjes gingen van daaruit op de fiets naar school. Er leek een gelukkig gezin te wonen. Soestdijk was het natuurlijke hart van Nederland. Toch deed zich iets van ‘zelfontmythologisering’ voor.

In de jaren 1950 waren er spanningen tussen de koningin en de ministers. Eerst over de kwestie Lages, die ontstond doordat de koningin deze oorlogsmisdadiger geen gratie wilde weigeren. Later de Greet Hofmans-affaire, genoemd naar het ‘genezend’ medium dat was aangezocht vanwege de oogziekte van prinses Marijke en die invloed zou hebben op Juliana. Behalve dat dit tot een ernstige huwelijks crisis leidde, was

de uiteindelijke consequentie hiervan dat er definitief een einde kwam aan de brede bemoeienis met het regeringsbeleid door het staatshoofd, dat wil zeggen dat de constitutionele verhoudingen sindsdien zuiverder zijn.

In de jaren 1960 kwamen de prinsessen stuk voor stuk met huwelijkskandidaten die botsten met de Oranjetradities: een burger, een katholieke Carlistische prins en een Duitser, die nog kort lid was geweest van de Wehrmacht. Opwinding genoeg, die publicitair wat minder handig werd gestuurd. Voortaan ging daarom de RVD hier over. Maar uiteindelijk bleek het toch vooral een kwestie van wennen.

Harder kwam de Lockheed-affaire aan. Prins Bernhard had een eigen inbreng in de Nederlandse samenleving, naast de koningin. Deze

dateerde vanaf de oorlog, die hem in korte tijd de gelegenheid bood zich als Nederlander te bewijzen. Hij kreeg in de loop van de tijd verschillende militaire (ere-)functies; zo werd hij in 1944 Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten en later Inspecteur-Generaal.

Ook kreeg hij vele onderscheidingen. Mythen hebben helden nodig, ook de Oranjemythe, en de prins lag die rol wel. Zoals ook de vriendschap met militairen en later met mensen uit het bedrijfsleven hem lag. Voor hen kon hij zich ook inzetten, en de militairen en het bedrijfsleven waardeerden die inzet. Maar de prins ging in de fout. Het rapport van de Commissie van Drie dat over de Lockheed-affaire oordeelde, dreunde lang na. De bijbelse wijsheid: *Gij zult op prinsen niet bouwen...* werd vaak geciteerd.

Koningin Juliana was minder op het ambt en meer op haar medemens gericht dan haar moeder

FOTO NIMH

Toch bleef het koningschap en de persoon van Juliana hoog scoren in de peilingen. Haar kracht lag in haar authenticiteit. Haar sociale betrokkenheid, haar wat vage ethische teksten en weinig formele stijl vormden een geloofwaardige eenheid, die redelijk aansloot bij de anti-autoritaire en weinig traditionele jaren 1960 en 1970.

De kroon op de Republiek

Het koningschap is een premodern instituut en Beatrix van Oranje-Nassau moest zich hier als moderne vrouw op voorbereiden. Dit heeft zij uiterst degelijk gedaan. Haar academische opleiding werd gecombineerd met en gevolgd door een brede en langdurige oriëntatie. Met prins Claus, de liefde van haar leven, deelde zij human engagement, en passie voor cultuur en kunst.

Bekend is dat zij ter nadere oriëntatie en om de 'tijdgeest te betrappen' samen kunstenaars en intellectuelen op Drakesteyn ontvingen. Het moderne levensbesef is Beatrix dan ook niet vreemd. In enkele interviews zo rond haar troonsbestijging en ook later gaf ze aan te beseffen dat een erfelijk ambt zich moeilijk verdraagt met persoonlijke ontplooiing van het staatshoofd en dat het schuurt met het moderne denken over politiek en maatschappij. Dat het koningschap minder sprookjesachtig kanten kan hebben, heeft Koningin Beatrix (1980-2013) bijvoorbeeld kunnen ervaren bij haar huwelijk in 1966, toen er een rookbom werd geworpen naar de koets, en bij de krakersrellen bij haar inhuldiging in 1980.

In het begin van haar koningschap heeft Koningin Beatrix zich in een aantal diepgaande gesprekken met premier Lubbers en prins Claus en enkele anderen beraden over de plaats van het koningschap in een moderne democratie. Het was in dezelfde tijd dat de ingrijpende grondwetswijziging van 1983 zijn beslag kreeg. Waar de vorige tekst meer koninklijke macht suggereerde dan de werkelijkheid rechtvaardigde, betekende de nieuwe tekst in dit opzicht een aanpassing aan de realiteit. De koning bleef deel uitmaken van de regering, maar

duidelijker bleek dat hij geen zelfstandige bevoegdheden had en daarmee een adviserende rol vervulde. Zo verdween ook de formulering waarin de specifieke relatie tussen de koning met de strijdkrachten tot uitdrukking kwam; een ontwikkeling die nogal wat militairen jammer vonden.

Tijdens de langdurige voorbereiding op de wijziging had Beatrix zich – al als kroonprinses – in de Grondwet verdiept. Er wordt haar een 'alerte kennis van het staatsrecht' toegeschreven en zij zou meer liefde voor de Grondwet wenselijk achten. De conclusie van genoemde gesprekken was dat de politiek een terrein betreft waar uiterste terughoudendheid is geboden, maar dat het koningschap dienstbaar kan zijn aan de democratie door zijn verbindende rol en zich te manifesteren als 'gezicht van Nederland' naar binnen én naar buiten, en als 'hart van de Nederlandse samenleving'. Dit heeft Koningin Beatrix gedurende haar regeringsperiode zeer professioneel en stijlvol gedaan. Zij heeft de functionaliteit van het koningschap aangetoond en wist daarbij ook de intellectuele en culturele elites aan te spreken.

Lang veronderstelde men wel dat Koningin Beatrix afstandelijk zou zijn, maar dat is nog de vraag. Zij reageert vaak heel direct en heeft zich vaker dan welke andere vorst ook uitgelaten over haar ambt. Misschien tevens een behoefte verantwoording af te leggen? Een mooi voorbeeld hiervan is haar dankwoord in 2005, ter gelegenheid van de verlening van een eredoctoraat door de Universiteit Leiden. Zij noemt hierin onder meer het koningschap *symbool van de continuïteit en schakel tussen verleden en toekomst*.

Voorts spreekt ze van de verplichting om als koning *het respect voor de natie uit te dragen en de waardigheid van het koningschap te onderhouden*. Tevens geeft zij aan dat er in het koningschap republikeinse waarden zijn opgenomen: *Omdat de Koning 'boven' de partijen staat, kan hij zich ongebonden en volledig inzetten voor de publieke zaak, de res publica. Dit begrip – ook oorsprong van het woord 'republiek' – is het uitgangspunt dat deze functie de moeite waard maakt*.

De toekomst

Koning Willem-Alexander staat in de Oranje-traditie die meer dan vierhonderd jaar teruggaat en kan voortbouwen op een functioneel en stijlvol koningschap. Hij heeft eveneens de mogelijkheid gehad zich grondig te oriënteren en zich via het ‘watermanagement’ en het bestuurslidmaatschap van het IOC te bewijzen. Ook Koningin Máxima bewees zich reeds. Uit de opiniepeilingen spreekt dan ook vertrouwen.

Mocht het koninklijk paar soms toch eens op scepsis stuiten, dan is het een troost te bedenken dat dit niets nieuws is. Wilhelmina was maar

een meisje; Juliana zou nooit zo sterk kunnen zijn als haar moeder, en Beatrix zou veel te arrogant zijn. Achteraf voldeden ze ieder aan de behoefte die hun tijd stelde. Kennelijk is enige scepsis jegens de opvolgers een van de restanten uit ons republikeinse verleden. ■

Bronnen

- J.A. Bornewasser, ‘Koning Willem I’ in: *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Alphen aan de Rijn 1979
- J. Israel, *Radicale Verlichting*, Amsterdam 1998
- L. Jardine, *Gedeelde weelde*, Amsterdam 2008
- C.A. Tamse, *De monarchie in Nederland*, Amsterdam 1980
- J. van Osta, *Het theater van de staat*, Amsterdam 1998
- J. van Woensel, *Militairen aan het hof*, Amsterdam 2005

Koningin Beatrix vlak voor de uitreiking van het Vaandel aan het Eskader, 26 april 2002

FOTO: NIMH